

УДК 314.7:332.1

У.Я.САДОВА,
доктор економічних наук, завідувач відділу
Інституту регіональних досліджень НАН України,
м. Львів

МИГРАЦІЯ ТА ЇЇ МІСЦЕ У ГАРМОНІЗАЦІЇ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СУСПІЛЬНИХ СИСТЕМ

Постановка проблеми. Визначальною рисою економіки сьогодення є глобальна фінансова криза. Вона зачіпає інтереси усіх без винятку держав, свідчить про високу взаємозалежність національних економік. Для України – це гнітюче соціально-економічне явище, яке стає серйозним випробуванням як для окремих суб'єктів ринку, так і держави загалом. У полон соціально-економічних ризиків потрапляють усі вітчизняні регіони. Шукаючи власні шляхи виходу з неї, вони переглядають стратегії, програми соціально-економічного розвитку, позиціонують себе як гармонізовані територіальні суспільні системи (ТСС). Економіка регіонів в очікуванні нових ідей, дієвих реформ. Про їх ефективність можна буде судити лише з часом. А нині показовим індикатором кризового стану регіональної економіки залишається міграція населення.

Міграція населення (лат. *migratio* – переселення) завжди пов'язана з ознакою території, а отже, виступає одним з ключових понять регіональної економіки. Це не лише специфічне геопросторове явище вияву людської поведінки, а й дієвий інструмент регулювання відтворювальних процесів ТСС¹. У плановій економіці його широко використовували з метою оптимізації територіальної організації продуктивних сил. Саме через маятникову трудову міграцію радянська держава вирішувала проблему дефіциту кадрів великих підприємств промисловості, розташованих у містах. Сезонна трудова міграція виступала засобом покриття потреби у робочій силі підприємств південних сільськогос-

¹ Територіальна суспільна система (ТСС) – частина суспільства, що функціонує на певній території, оконтурена політико-адміністративними границями з системоформуючим центром (Долішній М.І., Шевчук Л.Т., Шевчук Я.В. Територіальна суспільна система як об'єкт дослідження регіональної економіки України // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональні суспільні системи (Зб.наук. пр.) Вип. № (XLVII)/ НАНУ. ІРД. Редкол.: М.І.Долішній і ін. Ч.І. – Львів, 2004. – с.9]. Гармонізація – впорядкування пріоритетності цілей розвитку ТСС у часі (стосується однорівневих життєзабезпечуючих, компенсаційних, трансформаційних процесів системи). Здійснюється керуючою системою у формі нормування частки ресурсу на кожен із задач (перш за все, свідомого розподілу часу).

подарських регіонів, а вахтові бригади – методом освоєння територій Сибіру й Далекого Сходу. В ринковій економіці держава не може оптимізувати міграцію населення у своїх інтересах, адже людина має гарантовані права щодо самостійного вибору і реалізації міграційної поведінки. Проте це не означає, що держава повинна залишатися осторонь від міграційних ризиків, ігнорувати їх ефекти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процес формування теоретичних засад регіональних досліджень процесів міграції акумулює в собі положення низки теорій – факторів розміщення виробництва (Й. Тюнена, В.Лаунхардта, А.Вебера), центральних місць (В.Кристаллера), регіональної спеціалізації і міжнародної торгівлі (А.Сміт, Д.Рікардо), взаємозамінності факторів виробництва – праці, землі, капіталу (Е.Хекшера-Б.Оуліна), вчень просторової організації господарства (А.Льоша). Згодом до них приєдналися регіоналісти У.Айзард, Т.Райнер, неокласики П.Самуельсон, С.Енке та ін., які заклали підвалини для вивчення просторових аспектів людської діяльності, їх значення для розуміння активності поведінки особи, організації суспільних форм цієї поведінки. Мета цього вивчення – вияв просторових взаємозв'язків не лише між людьми та їх діяльністю, а й між людьми і природним або перетвореним географічним середовищем.

Вітчизняна школа наукових досліджень проблем міграції значною мірою завдячує співпраці українських, російських, прибалтійських, польських учених. Так, серед представників зарубіжних країн, які здійснили на неї свій позитивний вплив, слід назвати П.Бурдье (Франція), А.Вишневського (Росія), А.Волкова (Росія), Ж.Зайончковську (Росія), Т.Заславську (Росія), В.Мойсеєнко (Росія), В.Покшишевського (Росія), Л.Рибаківського (Росія), Є.Фільрозе (Польща), А.Сові (Франція), Д.Тернера (США), Б.Хорєва (Росія), А.Ягельського (Польща) та багатьох інших.

Нині в Україні різні аспекти дослідження міграції представлені цілою плеядою вчених: А.Доценко, Я.Жупанський, Ф.Заставний, Е.Лібанова, О.Паламарчук, Ю.Пітюренко, М.Пістун, С.Пирожков, О.Позняк, І.Прибиткова, М.Романюк, В.Стешенко, С.Стеценко, М.Тимчук, У.Хомра, О.Шаблій та багатьох інших. Формуванню їх наукових поглядів сприяли дослідження С. Подолинського, М.Птухи, Ю.Корчак-Чепурківського, І.Ланге, С.Томіліна, А.Хоменка та інших. Понад сто років тому І.Франко писав: “шукайте головні причини еміграції і усувайте їх! Не задовольняйтесь хапанням першого-ліпшого агента, а придивляйтесь до щоденної нужди, в якій живе народ, і радьтеся, виправляйтесь, ставте міцні кордони не з багнетів, а з добрих порядків, з корисних для народу економічних і суспільних інституцій!” [1]. Ці слова надзвичайно актуальні сьогодні, націлюють увагу вчених на конструювання дієвих моделей проукраїнської міграційної політики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Українська міграція, що в новітню пору перетворилася на характерну рису способу життя значної частини населення, містить низку ризиків. Йдеться, передусім, про небезпеку:

- *дезінтеграції* економічного простору держави. Згідно з нашими спостереженнями в Україні є три групи інтенсивних міграційних потоків робочої сили, що здійснюють додаткове навантаження на регіональні ринки праці і які слід особливо відстежувати й регулювати, а саме: потік переселенців із сусідніх постсоціалістичних країн, котрі осідають у східних та південних регіонах держави; осіб, що мігрують в пошуках праці з гірських районів Карпат у регіони з більш сприятливими економічними умовами зайнятості (перш за все, м. Київ); біженців із віддалених країн, котрі в якості туристів потрапляють в Україну, оформляють статус біженця і, намагаючись максимально затриматися у прикордонних населених пунктах держави, “продукують” „тіньову зайнятість”;

- *деградації* соціального простору держави. Українська трудова еміграція „розмиває” середовище формування середнього класу у власній країні. Вона порушує структурні співвідношення між “включенням” та “виключенням” різних груп населення з соціальних та економічних процесів, між ринком та державою, між збагаченням та маргіналізацією (обіднінням) населення, між суспільством і особистістю, між розвитком економіки та станом навколишнього середовища, між збереженням національної самобутності українського етносу й поширенням ідей “світового громадянства”[2];
- *декомпозиції* екістико-поселенського простору держави. Йдеться про явища так званої детонації² процесів маятникової міграції між українськими містами та селами, внаслідок чого зростає депопуляція сільських поселень, вибірково урбанізуються великі населені пункти – перш за все, у зоні впливу ринку праці столичного регіону й окремих східних центрів великої індустрії, поширюються норми специфічної (девіантної) поведінки серед молоді. Розвинуті країни, беручи до уваги, що система розселення не може бути раціональною, якщо у її структурі більше третини становить частка сільського населення, пропонують власні шляхи вирішення регіональних проблем в частині регулювання маятникової міграції. Зокрема, обґрунтовується, що процес перекачування робочої сили має конкретні межі: він припиняється, якщо рівні оплати праці в місті та на селі вирівнюються, а сільське господарство – модернізується. Чисельність міського населення стабілізується, коли його частка в загальному населенні країни і загальних доходах досягає 75%. Це призводить до скорочення міграції із села в місто;
- *деформації* демографічного простору держави. Увагу привертають проблеми деконцентрації людських ресурсів та зростання дефіциту робочої сили на регіональних ринках праці України, що в свою чергу є результатом не так явища демографічного переходу країни до нового типу відтворення населення (звуженого), як зонального „вимивання” осіб репродуктивного віку за межі території постійного проживання й розбалансування на цій основі статеві-вікової структури мешканців. Нині зовнішня міграція економічно активного населення – це проблема національної безпеки України.

Наведені міграційні протиріччя розвитку ТСС є значною мірою наслідком глобалізації економіки. Для осмислення її значення у розвитку вітчизняних ТСС варто ще й ще раз критично оцінити досвід зарубіжних країн з протидії міграційним ризикам. Адже нині саме українська трудова еміграція „перепускається” через жорсткі жорна зарубіжних ринків праці, є носієм інформації про плюси й мінуси міграційних соціальних технологій. Так, якщо поглянути на економіку передових країн світу півстоліття тому, то можна зауважити, що її задовольняло використання будь-якої іноземної робочої сили (без висування до неї додаткових вимог). У середині 80-х років ХХ ст. ситуація стала принципово іншою – вимоги бізнесу зросли як до кваліфікованої іноземної робочої сили у сферах високих технологій та послуг, так і до дешевої робочої сили.

Це вплинуло на поведінку правлячих урядів щодо ведення імміграційної політики. В країнах ЄС, це дістало своє вираження у двох відмінних підходах до моделювання перспектив розвитку національної економіки – з орієнтацією на довго- та короткотривалу

² Детонація – відхилення від усталеного ритму маятникової міграційної активності населення території, обумовлене асиметрією інформації про ціну послуг робочої сили (оплату праці) на регіональному ринку праці.

трудова міграція. Керівництво країн, яке поставило собі за мету подолання демографічної кризи, вдалося до політики залучення тільки кваліфікованої робочої сили. А уряди країн, що прагнули вирішення поточних проблем національної економіки, про „кваліфікаційне сито” піклувалися менше. Проте, через часте використання праці іммігрантів та практики об'єднання сімей, ці країни де-факто почали поступово перетворюватися на країни імміграції іноземної робочої сили (з усіма соціальними, етнонаціональними, релігійними та іншими проблемами).

Постає питання, наскільки значимим є наведений зарубіжний досвід інших країн для вирішення проблем гармонізації розвитку вітчизняних ТСС, адже в нашому випадку мова йде не про загальнонаціональні, а регіональні інструменти впливу. Відповідь на це питання слід, очевидно, будувати на тому, що сучасні регіональні економіки переходять на принципово нові схеми побудови міжнародних контрактів. Економіка національних держав дедалі більше зорієнтована на потенціал регіональних економічних спільнот. Нинішня криза засвідчує, що дуже близьким є той час, коли „наголос конкурентоспроможності, переміститься на ефективне функціонування місцевої економіки, а не на абстрактні середньонаціональні показники, і на здатність регіональних економічних спільнот самоорганізовуватися” [3, с.183]. Це означає, що головним аспектом нової інституційної схеми розвитку ТСС стане, за висловом В.Барнза та Л. Ледебура, здатність спільнот будь-якого рівня до діалогу зі спільнотами іншого рівня, що антиінфляційні та антирегресійні заходи уряду будуть спрямовуватися у ті місцеві економіки, які цього потребують, що ініціативи з підвищення кваліфікації робочої сили працюватимуть для розширення контактів, позитивного навчання в регіональних економіках. Нині ж регіональні спільноти вимагають власної системи виміру міграційних рухів, спеціального набору інструментів, індикаторів діагностики міграційних явищ та процесів.

Візьмемо для прикладу ТСС регіону українських Карпат (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька області), в якій проживає 13% населення України. За щільністю населення регіон прирівнюється до альпійських країн: якщо у Закарпатській області він сягає 97 осіб на 1 км², у Івано-Франківській – 100, у Чернівецькій – 112, у Львівській – 118 осіб на 1 км² (при 77 осіб на 1 км² по Україні), то в Австрії – 98 осіб на 1 км², Чеській Республіці – 130, Швейцарії – 180 осіб на 1 км² (2005 р.). За даними офіційної статистики Карпатські області мають найбільш сприятливі шанси демографічного відтворення практично з помір'я усіх інших областей України³. Проте, незважаючи на позитивні показники демовідтворення, тенденція до скорочення чисельності горян викликає серйозне занепокоєння. Причиною цього є міграція населення, яка за роки української незалежності набрала традиційного, типово масового й двоїстого характеру. Так, за різними даними, на тимчасові роботи за кордон з Карпатських областей України щороку виїждять понад 700 тисяч осіб [4, с.39], „левову” частку з них складають кваліфіковані робітники. Про сталість цієї тенденції свідчать дані як міжпереписного періоду 1989–2001рр., так й усіх наступних років (рис. 1, 2).

На переконання вчених-економістів, міграція відображає порушення рівноваги між земельними і людськими ресурсами ТСС, асиметрію у розміщенні факторів виробництва, диференціацію в рівнях доходів і зайнятості населення, розбіжності у рівнях регіональних

³ Якщо по Україні в 2006 р. природне скорочення становило -6,1осіб на 1000 населення, то у Львівській – -2,9, у Чернівецькій – -2,3, у Івано-Франківській – -1,9 осіб. У Закарпатській області відзначався навіть природній приріст населення на рівні 0,5 осіб на 1000 мешканців. Для порівняння: природний приріст у такій гірській країні як Австрія – 0,4 осіб на 1000 населення (в 2005 р.). Позитивом є статева структура населення регіону Карпат, яка хоча й не така збалансована, як у Німеччині, Австрії, Польщі (частка жінок становить 51,1%, 51,5%, 51,6%), проте є найбільш оптимальною в Україні (52,7%).

ставок заробітної плати [5]. У регіоні українських Карпат наявні практично всі указані економічні ефекти міграції. Відповідно саме ці фактори слід «відпрацювати» в моделях гармонізації процесів розвитку аналізованої ТСС. Так, про асиметрію у розміщенні факторів виробництва областей українських Карпат сказано немало. Не лише відсутність родючої землі, а й працемістких об'єктів промисловості є причиною дефіциту місць прикладання праці. Це, у поєднанні із незадовільними технічними характеристиками умов виробництва, – одна з найгостріших соціально-економічних проблем розвитку регіону, що роками детермінує рівень зайнятості мешканців краю (з врахуванням даних систем зайнятості основних адміністративних центрів значення показника становить 60,4% проти 65,9% по Україні; щодо гірських районів, то тут значення значно нижчі)⁴.

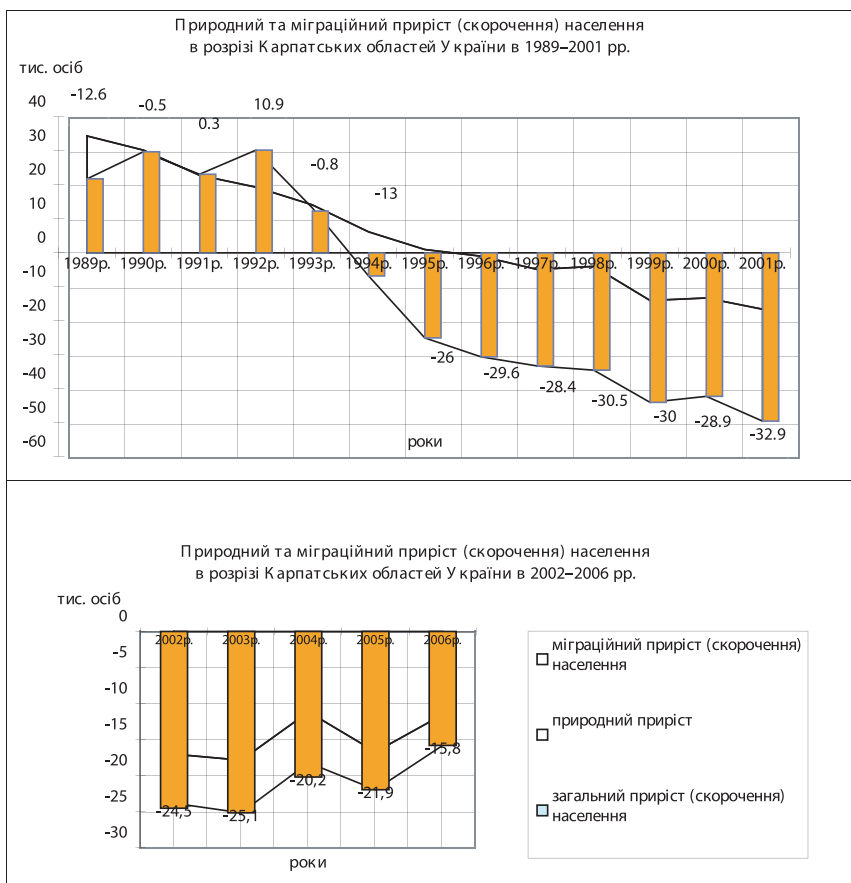

Рис. 1. Тенденції основних показників демографічного відтворення регіону українських Карпат на стику XX–XXI століть

⁴ Економічно активне населення областей українських Карпат складає 2,5 млн. осіб. Офіційний рівень безробіття у відносно стабільному 2007 році становив: у Закарпатській області – 6,3%, Івано-Франківській області – 8,0%, Львівській області – 7,7%, Чернівецькій області – 8,6% (при 6,4% по Україні). Він є не надто високий, як це має місце в сусідніх державах. Для порівняння: в 2007 р. рівень безробіття в Угорщині сягав 7,4%, у Чеській Республіці – 5,3%, у Польщі – 9,6%, Німеччині – 8,4%, а в Австрії становив 4,4%, Швейцарії – 4,0%.

Про інший чинник міграції, а саме розбіжності у рівнях регіональних ставок заробітної плати, не можна говорити відособлено від загальних проблем розвитку економіки краю. Він є похідним від багатьох факторів, в т.ч. й фактора технологічності виробництва. Так, за даними офіційної статистики, ступінь зношеності основних засобів у регіоні коливається в межах 50%, з них у промисловості — 60%. Відсутність потужних інвестицій суттєво погіршує технічні характеристики наявної системи робочих місць. Лише за останні роки середній вік виробничого обладнання зріс у промисловості майже в 1,5 рази, частка найбільш продуктивних та сучасних робочих місць скоротилась у кілька разів. Ситуація з низьким технологічним рівнем робочих місць у промисловості погіршує технологічну основу росту виробництва, знижує рівень конкурентоспроможності продукції, блокує рентабельність та рівень оплати праці. Розбіжності у рівнях регіональних ставок заробітної плати (потужного стимулу вимивання кваліфікованої робочої сили) не ліквідовуються, а навпаки — поглиблюються. Свідченням є той факт, що місцева економіка дедалі гостріше відчуває потребу у робочій силі, яка відповідала б сучасним кваліфікаційним вимогам якості, була здатною оперативнo адаптуватися до кон'юнктури ринку праці.

На жаль, в областях Карпатського регіону цитована вище “регіональна економічна спільнота” надто повільно реагує на потреби продукування на місцях проєвропейського інтеграційного середовища, не є достатньо заангажованою на реалізацію ідей вирівнювання граничної продуктивності праці та заробітної плати, яка відповідала б рівню кваліфікації працівників (у контексті розгляду міграції як складової загальної теорії інтеграції). Хоча певні зрушення є і в цьому. Вони стосуються ініціативної позиції керівництва Львівщини щодо розробки програми забезпечення економіки області високопрофесійними робітничими кадрами — одного з найбільш дієвих інструментів розвитку регіонального ринку праці, гармонізації міграційного обороту робочої сили в традиційно надлишковому регіоні України (рішення прийнято на виконання доручення Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2006 року № 53740/2/1-06 та рішення Львівської обласної ради від 29 грудня 2006 року № 187 „Про обласний бюджет Львівської області на 2007 рік”). Так, у результаті розробки проекту програми науковцям Інституту регіональних досліджень НАН України вдалося окреслити найбільш розбалансовані ланки в системі «освіта–виробництво» регіону, виявити гостру потребу у робітничих кадрах будівельників, механіків, швачок, робітників у сфері металообробки, електриків — класичних представників когорти трудових мігрантів, встановити професійно-кваліфікаційну асиметрію на регіональному ринку праці (рис. 2), сформулювати концептуальні блоки й механізм вирішення поставленого завдання. Дефіцит кваліфікації робітничих кадрів промислових підприємств регіону, проблеми їх відтворення — це віддзеркалення специфіки трансформаційних процесів, що відбуваються на регіональному ринку праці в умовах нинішньої кризи. Інша річ, коли йдеться про підприємства передових держав, що визначилися зі своїми стратегіями виходу з неї, де все ще є затребуваною праця вітчизняних „синіх комірців”.

А в разі, коли робітничі кадри є об'єктом ажіотажного інтересу транснаціональних компаній, що тимчасово локалізуються в депресивних територіях, серед яких фігурує територія українських Карпат, вони провокують плинність цих кадрів на суміжних підприємствах, „стягують” на певний час кращих працівників, знижуючи тим саму ідею наставництва не лише в певному трудовому колективі, а й регіоні загалом. Це вказує на те, що без державного лобювання теми відтворення „синіх комірців” на галузевих та регіональних ринках праці Україна може опинитися перед загрозою інтервенції іноземної робочої сили зі всіма її економічними та соціально-етичними наслідками. Тобто розробка програми забезпечення високопрофесійними робітничими кадрами економіки регіону — це не просто шлях до вирішення окремої регіональної проблеми, а передумова подальшого розвитку українського соціуму.

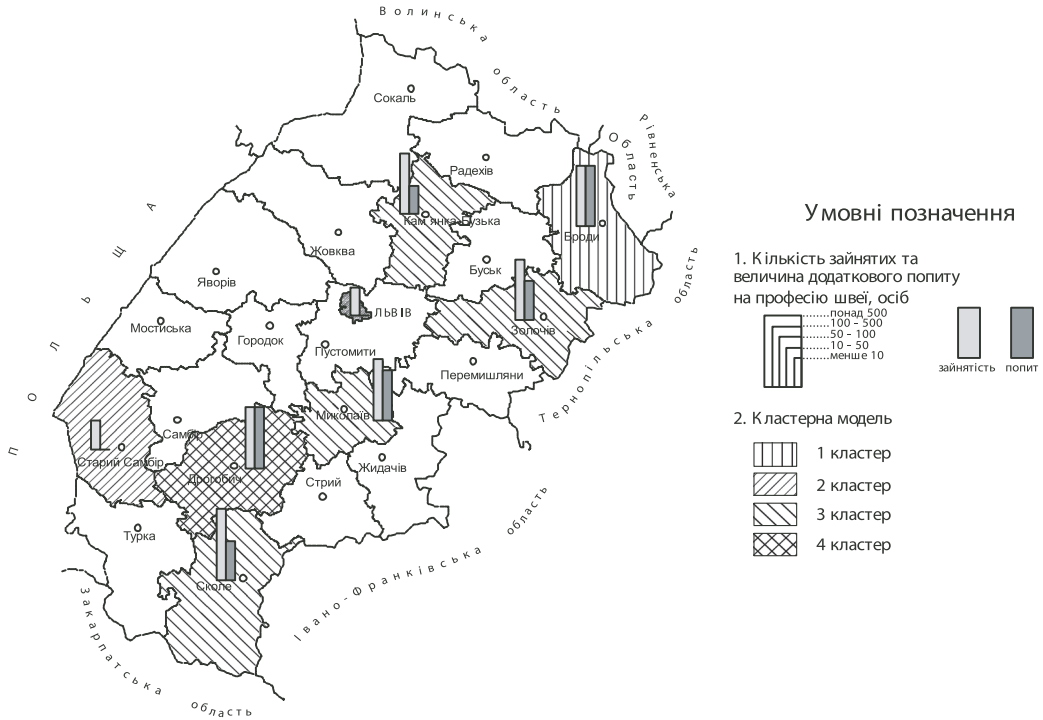

Рис. 2. Попит на професію швачок на ринку праці Львівщини у 2007 р. (кластерний аналіз)

Ще один аспект, про який слід пам'ятати при визначенні місця міграції у гармонізації розвитку ТСС – криза завжди є тимчасовим явищем. За фазою занепаду слідує фаза піднесення економічно активного життя ТСС. У жорсткій боротьбі за сфери ринкового впливу виграє той регіон, який оперативніше перебудує свою економіку, зорієнтує її на високі професійно-кваліфікаційні характеристики робочої сили. Понад те, нинішня криза сигналізує про початок формування нового економічного світопорядку – закономірного результату трансформацій у сфері поділу праці, активізації процесу переходу передових суспільств до нових концепцій праці та зайнятості населення, інституалізації міграційних рухів як вияву прав і свобод громадян на шляху реалізації концепції людського розвитку. Цьому порядку відповідатимуть нові культурні цінності, професійна етика.

У світлі сказаного варті уваги дослідження німецьких учених, котрі не просто діагностують горизонти змін систем праці та зайнятості, а пропонують нові концепції. Так, П.Гроттіан цілком справедливо вважає, що нині глобальна міграція інвестицій, мікроелектронна революція блокують умови для повернення до класичної повної зайнятості (скорочення державних бюджетів веде до того, що нові постійні види діяльності у громадському секторі створити складно) [6]. Їй на зміну вимальовується суспільство „п'яти видів праці” (найманої, власної, громадської, суспільної, освітньої), і новому „портфелю праці” можна протиставити „портфель з доходом”, який завдяки суспільній праці, кращим можливостям здобути освіту, взаємодопомозі громадян може значно скоротити їхні видатки і зробити людей менш залежними від найманої праці. „Якщо громадяни візьмуть на себе частину тягаря, в державі вивільняться гроші на інвестування в громадську працю, а не в управління соціальним забезпеченням” [7,8]. Нові концепції праці – це

й нові моделі міграційної активності населення, змінені схеми побудови міжнародних контрактів у царині регіональних економік.

Висновки. В Україні проблеми міграції та її ролі в гармонізації розвитку ТСС є предметом постійної дискусії. Адже ризики, породжені міграційними процесами населення на місцях, нині виходять в ранг національної безпеки держави. Дезінтеграція економічного, деградація соціального, декомпозиція екістико-поселенського, деформація демографічного простору держави – це ті міграційні ефекти, які вимагають постійного контролю. В механізм протидії цим ризикам мають бути залучені як центральні органи влади, так й органи територіального управління, місцевого самоврядування, бізнесові, громадські й інші структури ТСС. Усе чіткіше окреслюється перелік вимог до самої людини, яка під впливом прогресу науки і техніки, поширення передових засобів зв'язку (цифрових технологій, Інтернету), змушена відповідально ставитися до конструювання свого майбутнього.

Нині в умовах глобальної кризи важливою складовою теоретико-методологічного та методичного забезпечення вектора реформ, підтримання збалансованості територіального розвитку держави, інструменту подолання міграційних ризиків й загального соціального напруження у суспільстві має стати доробок економічної наукової думки. Про нові концепції праці та зайнятості вже тривалий час ведеться дискурс на шпальтах спеціальних видань. Вивченню їх перспектив в умовах української регіональної економіки варто приділяти значно більше уваги.

Джерела

1. *Франко І.* Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т.44, кн. 2. – К., 1985. – С.313.
2. *International Social Science Journal.* (UNESCO). – 1998. – № 156.
3. *Барнз Вільям, Ледебур Ларрі.* Нові регіональні економіки. Пер. з англ. А.Пехник. – Львів: Літопис, 2003. – 196 с.
4. *Романюк М.* Міграція населення України: національні пріоритети та регіональна диференціація механізму регулювання // *Економіка України* –1999.– №9.
5. *Migration and labour market adjustment* // Ed. By Digk L. Vanet al. – Dordrecht. etc.: Kluwer, 1989. – УІІІ.– 306 р.
6. *Громтіан Петер.* Майбутнє праці: нові концепції праці завтрашнього дня // *Deutschland.* – 1999. – № 6. – С.40.
7. *Зайгер Х.* Про майбутнє поняття праці // *Deutschland.* – 1999. – №6. – С.44.
8. *Злупко С., Радецький Й.* Нові концепції праці та зайнятості населення в Україні // *Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регулювання зайнятості та безробіття на регіональному ринку праці.* (Щорічн. наук. пр.). Вип.. ХХУІ/ НАН України. ІРД. Відп. ред.. М.І.Долішній. – Львів. 2001. – 240 с.

Аннотация. Рассматриваются миграционные риски развития территориальных общественных систем Украины в условиях кризиса. Акцентируется внимание на механизмах противодействия этим рискам. Обоснована роль органов государственной власти в реализации соответствующей региональной политики.

Summary. Migration risks of the development of the territorial social systems in Ukraine in conditions of crisis are considered. The focus is on the mechanism to counteract these risks. The role of public authorities in the implementation of relevant regional policy is reasoned.

Стаття надійшла до редакції журналу 25.03.2009 р.